

IŠ FRAZEOLOGIZMO ŽODŽIO NEIŠMESI

Ne sykį tenka išgirsti ar skaitant rasti vaizdingų posakių su svetimybėmis, kurias atskirai vartoti vengiama. Tokių posakių (patarlių, priežodžių, palyginimų) apstu senuosiuose raštuose, jie dažnai dedami į frazeologizmų žodynus. Tad kaip turėtume šiuos frazeologizmus vartoti, nenusižengdami kalbos grynumo reikalavimams? Šis klausimas susijęs su frazeologizmų raiška (leksika), t. y. su tuo, kokie žodžiai yra frazeologizmų dėmenys ir kaip frazeologizmai su svetimybėmis pateikiami bei traktuojami frazeografijoje.

Nesileisdami į platesnius aiškinimus, pasakysime, kad frazeologizmų dėmenimis eina anaip tol ne bet kuris lietuvių kalbos žodis. Todėl frazeologizmų žodynas visada siauresnis, negu visos kalbos leksikos išgalės. Frazeologizmų dėmenimis einančius žodžius galima apibūdinti keleriopai: vartojimo dažnumo, kilmės ir kitais atžvilgiais. Pagal frazeologizmų žodžių dažnumą skiriamos dvi frazeologizmų leksikos grupės:

1) frazeologizmai, sudaryti iš bendrinės vartosenos žodžių, priklausančių aktyviajai leksikai. Tokie frazeologizmai leksiškai panašūs į laisvuosius žodžių junginius, iš tikrųjų – jie kilę iš laisvųjų žodžių junginių, tik skiriasi perkeltine vartoseną, plg. *nuleisti rankas* ir *nuleisti rankas* „nusiminti“;

2) frazeologizmai, į kuriuos įeina ribotos vartosenos žodžiai, rečiau arba visai nevartojami laisvuose kontekstuose, o aptinkami tik frazeologizmuose. Dažniausiai tai archaizmai ir leksikos tarmybės, išlikusios šnektose, t. y. netapusios bendrinės kalbos leksikos dalimi. (Archaizmus ir leksikos tarmybės frazeologizmuose reikėtų pagvildinti atskirai.)

Iš bendrinės vartosenos žodžių dažniausi frazeologizmuose yra somatizmai (gr. *soma* „kūnas“). Kilmės atžvilgiu tai paveldėtos leksikos (indoeuropiečių, baltų ir slavų, baltų) žodžiai, kurie sudaro ir dabartinės kalbos aktyviosios leksikos branduolį. Frazeologizmų su somatizmais gausa ir įvairovė būdinga daugeliui kalbų. Lietuviškus frazeologizmus su somatizmais yra surinkusi, ištyrusi ir leksikografiškai pateikusi Jonina Lipskienė (*Lietuvių kalbos somatiniai posakiai (su galvos dalių pavadinimais)*, 1979). Naujajame

autorės darbe *Vaizdingieji lietuvių kalbos posakiai* (2008) pateikiami frazeologizmai ir kiti vaizdingieji posakiai su visais kūno dalių pavadinimais.

Patys somatizmai kaip leksikos teminė grupė nepasižymi grynumu, tarp jų pasitaiko nemaža ir skolintos leksikos (beje, tai pasakytina ir apie kitas temas grupes). Tai lietuvių kalbos sąveikos su kitomis kalbomis įrodymas. Šalia senųjų skolinių (germanizmų ir slavizmų), įsigalėjusių bendrinės kalbos vartosenoje, yra ir naujesnių skolinių, dabar laikomų svetimybėmis. Bendrinės kalbos vartoseną be jų visiškai išsiverčia, nes turi gerų lietuviškų atitikmenų, pavyzdžiui, į sinonimų žodynus svetimybės nededamos. Tačiau gyvojoje kalboje jos nėra išnykusios, o patarlėse, priežodžiuose ir frazeologizmuose dėl specifikos (pirmiausia, sandaros pastovumo, sustabarėjimo) yra bemaž nepajudinamos.

Frazeologizmų su svetimybėmis „byla“ iškilo pasirodžius pirmajam *Lietuvių kalbos frazeologijos žodynui* (1977). Žodyno autorius Jonas Paulauskas įvade nurodė, kad „frazeologiniuose junginiuose pasitaiko nelietuviškos kilmės žodžių, svetimbių, [...], pvz.: *ant tuščios dūšios, iš vienos bačkos eiti*“: Jis kartu pažymėjo, kad „pakeitus svetimybę [...] bendrinės kalbos žodžiu, frazeologinio junginio neliktų. Todėl bendrinėje kalboje tokie frazeologiniai junginiai su svetimybėmis [...] toleruojami“ (LFŽ įvadas, 9).

Dėl tokių frazeologizmų dėjimo į žodynus recenzentų nuomonė buvo labai atsargi, jeigu nepasakytume – kritiška. Štai leksikografas Vytautas Vitkauskas frazeologizmų su svetimybėmis nelaiko bendrinės kalbos turtu. Jis pabrėžia, kad „bendrinės kalbos frazeologizmams iš esmės reikėtų taikyti panašius taisyklingumo kriterijus, kaip ir visai leksikai, todėl su skoliniais *barakatas, čiupryna, dralas, dūšia, murinas, melnyčia, strainuška, patieka, tarba, pasamonas* ir kt. sudaryti frazeologizmai turi būti įvertinti kaip esantys už bendrinės kalbos ribų ir galimi vartoti tik stilistiniais sumetimais“ (Vitkauskas 1978: 56). Panašią mintį recenzentas pabrėžė ir kita proga, sakydamas, kad „frazeologizmai yra ta sritis, kur svetimybės ypač aktyviai braunasi ir nori įsigalėti, išstumdamos lietuviškus junginius“ (Vitkauskas 1977: 37).

Kita minėto žodyno recenzentė leksikografė Klementina Vosylytė rašo dar griežčiau. Jos nuomone, frazeologizmų, į kuriuos įeina skoliniai (*cacka pacacka, iš čiuro eiti, pilni delmonai* ir kt.) į žodyną dėti visai nederėjo (Vosylytė 1978: 177).

Kaip reaguota į šias pastabas praktiškai? Svetimbių neatsisakoma ir kito kio pobūdžio frazeologizmuose. Štai lyginamųjų frazeologizmų rinkinyje *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas* (1985) randame tokius frazeologizmus:

murzinas kaip pečius; šalta troba lyg ledaunė; taip meluoja, kaip zalatyte zalatija ir kt. Su kai kuriomis svetimybėmis lyginamųjų frazeologizmų randame tiesiog pluoštais, pavyzdžiui, su *ubagas (ubagė)* – arti 60 (įdomumo dėlei – *Frazeologijos žodyne* [2001] jų irgi yra 57), *svietas* – 40 ir kt.

Naujausiame lietuvių kalbos frazeologizmų rinkinyje *Frazeologijos žodyne* (2001) kalbamųjų frazeologizmų gal ir kiek mažiau, bet visai jų atskratyti nepavyko. Frazeologizmų svetimybių sąrašas bent apytiksliai būtų netrumpas, pavyzdžiui: *abrozdąs, bačka, mačyti, nabašnikas (nabašninkas), navyna, skūra, svietas, svodba, spicė, šaiba, šalamojus, šaldra, špokas, šriubas, terba, ubagas, zalietos, zerkolas, zomatas* ir kt.

Svetimybės eina tiek pagrindiniais frazeologizmo žodžiais (čia jos žymimos kryželio (x) ženklu), tiek ir kitokiais frazeologizmo žodžiais. Nereti ir frazeologizmai su dviem svetimybėmis: *bieso abrozdėliai* „neig. kortos“, *ubago šmotas* „toks keiksmas“, *ubago terba* „neturtingas žmogus“, *ubagas su terbom matos* „apie skystą viralą“, *ubagas ženijasi* „sakoma, kai lyjant šviečia saulė“, *cacka pacacka; ir prie tanciaus, ir prie ražanciaus*. Su dviem svetimybėmis yra ir palyginimų, pvz., *kaip smerčio adyna* ir kt.

Tačiau šiame žodyne jau ryškėja leksikografų pastangos daryti tam tikrą frazeologizmų su svetimybėmis atranką. Žodyno redaktorius nurodo, kad „FŽ nėra kai kurių junginių, kurių vienas dėmuo yra labai reta (išre-tinta mano. – V. D.) svetimybė, pvz.: *ant truco, ant to norako*“ (Paulauskas 2002: 13).

Naujajame J. Lipskienės frazeologizmų žodyne svetimybės suprantamos kaip „sinoniminius ryšius turintys, rečiau vartojami pavadinimai“, pavyzdžiui, daiktavardžio *koja* sinonimai: sl. *kačėrgos, kadōkai (kadūkai, kudōkai), pādkaivos*, vok. *kégeles (kēgeliai), kantāpliai, šlėpės*, lat. *kuibena*. Svetimybių pateikta ir kitiems somatizmams, pvz.: *kailis* – lenk. *kučnerius, kūtnara, kutnerius; ranka – bračnagė, brančnagė* ir kt. Svetimybės iškeliamos ir kaip frazeologizmų antraštiniai žodžiai, pvz.: *klynas* (tarpkojis, sėdmenys): *skystas klynas* „apie menką, silpną“, *blėkas, blėkai (plėkai)*: *eik šunims blėkų šinkuoti* „prekiauti“, *čiupryna* (brs. *чупрына*, lenk. *czupryna*), plg. *į čiupryną susikibiti* „susipešti“, *kaltūnas* (rus. *калтун*, lenk. *kołtun*), plg. *kaltūną nuo galvos rauti* ir kt.

Įdomu pabrėžti, kad svetimybės nėra būdingos vien frazeologizmams, rinktiems XX a. pirmosios pusės dešimtmečiais ir publikuotiems *Lietuvių kalbos žodyne* ar jo kartoteka grindžiamuose minėtuose specialiuosiuose žodynuose. Jų nemaža ir naujų užrašyta pastarojo laiko tarmių žodynuose:

Zanavykų šnektos žodynas (1–3 t., 2003–2007), *Daukšių šnektos žodynas* (2004), *Kupiškėnų tarmės žodynas* (1 t., 2008) ir kt.

Visa tai rodo, kad svetimybės (priminsime – nors ir bemaž visos išmestos iš dabartinės lietuvių kalbos sinonimų išteklius) ir šiandien gyvosios kalbos leksikoje atkakliai tebesilaiko. Tiesa, vis randasi tokių atvejų, kai šalia frazeologizmo su svetimybe vartojamas ir jo antrininkas – frazeologizmas su atitinkamu lietuvišku dėmeniu, pavyzdžiui: *balkis – sija: vieno (dešimto, devinto, devynių, penkių) balkio trūksta, balkio stinga* ir – *sija palūžo galvoje* ir pan.; *šriubas – šulas: šriubo trūksta* (galvoje), *šriubas atsisuko galvoje* ir – *vieno šulo stinga galvoje; skūra – oda: į jaučio skūrą nesurašysi* ir – *į jaučio odą netilps* ir pan.

Tad klausimas, ar frazeologizmas su lietuvišku dėmeniu yra mūsų pastangų išvengti svetimybių rezultatas, ar susidaręs savarankiškai, t. y. pačioje lietuvių kalboje, būtų ne tiek leksikos gryninimo, bet frazeologizmų istorijos apskritai klausimas. Todėl V. Vitkausko nuomonė, kad frazeologizmai yra terpė, į kurią ypač aktyviai braunasi svetimybės, siekdamos išstumti lietuviškus frazeologizmo žodžius, svarstyтина (plg. Vitkauskas 1977: 37). Ją galėtume patikrinti. Štai *Frazeologizmų žodyne* su žodžiu *velnias* yra apie 470 frazeologizmų (ir dar 17 – kituose antraštinuose), o su *biesas* – tik 35 (čia dar minėtini frazeologizmai su sinonimais *nelabasis, raguotasis* ir kt.). Tačiau to negalėtume pasakyti apie frazeologizmus su lietuvišku žodžiu *elgeta* ir svetimybe *ubagas*: *elgeta* yra vos trijuose frazeologizmuose (*elgeta paleisti, elgetomis paleisti, dvasios elgeta* ir pan.), o *ubagas* – apie 60-yje frazeologizmų.

Kas pirma atsirado – frazeologizmas su svetimybe, ar frazeologizmas su lietuvišku žodžiu, ir kas ką „siekia išstumti“, gali kiek paaiškinti pačių dėmenų lietuviškumo (nelietuviškumo) duomenys. Štai K. Sirvydo žodyne yra tik *sija (balka tram. Trabs, trigum, siia, sienoias)* SD³ 6, su ja šiandien tėra tik vienas frazeologizmas, plg. *sija palūžo galvoje* „sutriko protas“: *galvoje to žmogaus palūžo sija, kursai tiki niekams ir niekų bijo* (D. Poška). Kur kas dažniau frazeologizmuose vartojamas germanizmas *balkis*, plg. *vieno (dešimto, devinto, devynių, penkių) balkio trūksta* ir kt. K. Sirvydo žodyne yra *oda skura* SD³ 27; *oda iš werbludo, lapės pilkos oda* 164; plg. taip pat *odininkas* (šalia *kazėmekas*), o Mažosios Lietuvos žodynuose – abu žodžiai: *Haut Skura, ôs. Oda* C III 346 ir pan. Su svetimybe *skūra* yra net 40 frazeologizmų ir dar keli kituose frazeologizmuose, su *oda* – tik 5.

Kai kurie frazeologizmai su svetimybe ir frazeologizmai su lietuvišku žodžiu maždaug vienodai paplitę, pvz.: *šriubas atsisuko galvoje* „kvailai pasi-

elgė“, *šriubo trūksta galvoje* „ne visai protingas“ (FŽ 722) ir *varžtai atsileido* „neprotingai pasielgė“, *varžtai atsisuko* „neprotingai pasielgė“, *vienas varžtelis išklibęs* „apie apykvailį žmogų“ ir pan. (FŽ 796). Panašios reikšmės ir frazeologizmai, turintys lietuvišką žodį *šulas*, pvz.: *ne visi šulai* „pusprotis“, *vieno šulo stinga galvoje* „ne visai protingas“, *šulų nepritenka galvoje* „apie pusprotį“ ir pan. (FŽ 723).

Taigi akivaizdžiai susiduriama su kolizija: pačios svetimybės bendrinėje kalboje yra nenorminiai žodžiai, jų vartoseną darosi vis ribotesnė (pavyzdžiui, dabartiniai studentai lituanistai daugelio svetimybų reikšmės visai nenutuokia), tačiau laikosi frazeologizmuose. Kitaip sakant, svetimybų išlaikymas frazeologizmuose yra vienas esminių frazeologizmo kaip nominacijos vieneto požymių, t. y. frazeologizmo pastovumo, jo atkūrimo sąlyga.

Todėl frazeologizmų su svetimybėmis pavojaus lietuvių kalbos frazeologijos grynumui neturėtume perdėti. Juk gera dalis frazeologizmų su svetimybėmis nėra dažnai vartojami. Ne vienas toks frazeologizmas, anksčiau paplitęs gyvojoje kalboje, šiandien randamas tik žodynų puslapiuose. *Frazeologizmų žodynas* (2001) yra visos lietuvių kalbos frazeologizmų sanauka. Jeigu turėtume, pavyzdžiui, dabartinės (bendrinės) kalbos frazeologizmų rinkinį, galėtume į frazeologizmus su svetimybėmis žiūrėti diferencijuotai, atsižvelgdami į pačių svetimybų paplitimą kalboje seniau ir dabar.

Čia derėtų prisiminti, kad visuotinį slavizmų keitimą lietuviškais žodžiais dar 1922 metais griežtai smerkė Kazimieras Būga, pabrėždamas, kad Kristijonas Donelaitis turi likti su savo *glūpas, sopagai*, Antanas Baranauskas – su *iščinto* ir kt. (Būga 1959: 37). Ši skolinių ir lietuviškosios leksikos santykio dėsningumą turime taikyti ir svetimybėms frazeologizmuose.

Matyt, visiškai priimtinas žymiausio lietuvių frazeologo Jono Paulausko teiginys, kad „[...] neigti svetimybų vartojimą frazeologizme reikštų smerkti emocingą minčių reiškimą“ (FŽ įvadas, VII). Stokojant lietuviško pakaito, tokių frazeologizmų, kaip *į užpečkį sulįsti* „būti bailiems“, *ubago kąsniai* „dideli krantančio sniego kuokštai“ ir kt., vartojimas pateisinamas (FŽ įvadas, VIII). Ši specifinį lietuvių frazeologijos reiškinį būtina nuodugniau aptarti, plačiau patyrinėti tokių frazeologizmų šaltinius, išskirtines funkcijas ir vartojimo sritį (tai susiję su bendra lietuvių frazeologijos studijų pažanga).

Frazeologizmai yra mūsų tautos ir kalbos praeities liudininkai. Jie atsirado prieš šimtus metų, juose apibendrintai įprasminta mūsų protėvių būties ir buities patirtis – tai mūsų istorinės atminties, mūsų mentaliteto istorijos dokumentas. Šios istorinės atminties raiška yra žodžiai, jų reikšmės, buvu-

sios mūsų protėvių lūpose frazeologizmų susidarymo ir tolesnio jų gyvavimo metais. Tie žodžiai yra neatskiriama lietuvių kalbos istorijos, jos leksikos raidos dalis. Išmesti frazeologizmus su svetimybėmis reikštų dirbtinai valyti (gryninti) mūsų frazeologizmų inventorių. Ar lietuvindami nesumažintume viso frazeologizmų lobyno ir ar ne dirbtinai iškreiptume mūsų frazeologijos, kaip visos kalbos (leksikos) dalies, istorinės raidos vaizdą? Todėl, jei norime išlaikyti frazeologizmus kaip mūsų kalbos ir tautos mentaliteto paveldą, nespirtinkime natūralios frazeologizmų raidos, neskubėkime jų lietuvininti.

LITERATŪRA

- Būga K. 1959: *Rinktiniai raštai 2*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- FŽ 2001: *Frazeologijos žodynas*. Red. J. Paulauskas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LFŽ 1977: J. Paulauskas. *Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas*, Kaunas: Šviesa.
- LPŽ 1985: *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*. Sud. K. Vosylytė, Vilnius: Mokslas.
- Lipskienė J. 1979: *Lietuvių kalbos somatiniai posakiai (su galvos dalių pavadinimais)*, Vilnius: Mokslas.
- Lipskienė J. 2008: *Vaizdingieji lietuvių kalbos posakiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Paulauskas J. 2002: Išaugęs iš „Lietuvių kalbos žodyno“: – *Gimtoji kalba* 7–8, 11–13.
- Vitkauskas V. 1977: Sušvytėjo frazeologizmai vienoje knygoje. – *Naujos knygos* 8, 37.
- Vitkauskas V. (rec.) 1978: Jonas Paulauskas. *Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas*. – *Mūsų kalba* 6, 54–58.
- Vosylytė K. 1978: Frazeologijos žodyno sulaukus. – *Pergalė* 10, 175–178.

Gauta 2009 11 06

YOU CANNOT DELETE A WORD IN AN IDIOM

S u m m a r y

The paper deals with Lithuanian idioms containing lexical borrowings. Idioms in which Lithuanian words replace borrowings give rise to doublets. To maintain the stability of idioms, borrowings should not be replaced with Lithuanian words.

VINCENTAS DROTVINAS
Vilniaus pedagoginis universitetas
T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius
drotvinas@vpu.lt